

Я. В. Бойко

РОЗМІЩЕННЯ ТА СТРУКТУРА ЗАЙНЯТОСТІ ЕКОНОМІЧНО АКТИВНОГО НАСЕЛЕННЯ В РЕГІОНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX ст.

Розкрито територіальне розміщення трудових ресурсів, визначено питому вагу зайнятого населення, що мешкало у регіонах Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. Висвітлено галузевий розподіл праці та зайнятість економічно активного населення у виробничому секторі трьох регіонів, з'ясовано його роль у суспільному відтворенні. Наведено додаткові дані, які свідчать, що основна маса працездатного населення Наддніпрянщини на зламі XIX–XX ст. займалася переважно землеробством.

Ключові слова: ринок робочої сили, трудові ресурси, територіальне розміщення зайнятого населення, розподіл праці, структура зайнятості населення, суспільне відтворення

Важливе місце у дослідженні економічної історії держави, її регіонів та окремих адміністративно-територіальних одиниць, з притаманними їм природно-географічними характеристиками, посідає аналіз відтворення та розміщення трудових ресурсів, розподілу праці, структури зайнятості населення, характеру його господарської діяльності в рамках певного способу виробництва. Варто зазначити, що ступінь розподілу праці та структура зайнятості населення як у регіональному, так і загальнонаціональному масштабах, багато в чому є концентрованим виразом і показником рівня розвитку продуктивних сил та економіки загалом.

У запропонованій статті об'єктом дослідження є продуктивні сили України, передусім їхньої головної складової – робочої сили. Предметом дослідження є територіальне розміщення, розподіл праці та галузева структура зайнятості економічно активного населення у трьох регіонах Наддніпрянщини наприкінці XIX ст.

У цій статті ставиться завдання визначити територіальне розміщення продуктивних сил Наддніпрянської України щодо їхньої головної складової, з'ясувати показники сукупного балансу трудових ресурсів, розкрити, за територіальною ознакою, розподіл праці та структуру зайнятості її економічно активного населення у виробничому секторі її регіонів на етапі переходу Російської імперії до монополістичного капіталізму.

Незважаючи на структуроутворюючий характер і фундаментальні ознаки, притаманні зазначеній науковій проблемі, на її значущість у ґрунтовному вивченні історії розвитку вітчизняного ринку та ринкових відносин, вона поки що не стала, за невеликим винятком [1–5], предметом спеціальних досліджень ні в українській, ні в зарубіжній історіографії. Таке ставлення сучасної академічної науки до ключових питань історії розвитку ринкової економіки, на наш погляд, не сприяє вирішенню сьгоднішніх проблем і завдань, пов'язаних зі створенням оптимальної моделі соціально орієнтованої ринкової економіки, яка б зважала на національну специфіку та певний історичний досвід.

Аналіз матеріалів першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. щодо зайнятості населення Наддніпрянської України дає можливість суттєво розширити уявлення зацікавлених дослідників про структуру зайнятості населення, особливості розвитку ринку праці та продуктивних сил на вказаній території. Дозволяє визначити і питому вагу зайнятого населення, і характер його розміщення у міській та сільській місцевостях, розкрити структуру і розміри галузевих ринків робочої сили, висвітлити розподіл праці, що склався на зазначеній території наприкінці XIX ст.

Розглядаючи вказану наукову проблему, потрібно пам'ятати, що селянство Наддніпрянщини пореформеного періоду, поряд із аграріями Центрального Чорнозем'я Росії, зіграло визначну роль у розвитку капіталізму не тільки в глибину, а й у ширину. Інша тенденція особливо яскраво виявилася на Півдні Російської імперії, який на зламі XIX–XX ст. приймав щорічно більше мільйона сезонних мігрантів та десятки тисяч переселенців [6, 112–123; 7, 254–265; 8, 92–93; 9, 130–142, 183–187; 10, 212–247].

Згідно перепису населення 1897 р., у дев'яти губерніях Наддніпрянської України мешкали 23430,4 тис. осіб. Кількість зайнятого населення на цій території становила 5940,6 тис. осіб або 25,4% від загальної кількості мешканців (чоловіки становили 20,9%, жінки – 4,5%), на утриманні яких перебували 17489,8 тис. осіб – членів сімей [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

У загальній масі зайнятих, що перевищувала 5,9 млн осіб, чоловіки становили 82,5%, жінки – 17,5%. Із них у сільській місцевості проживали 76,7% від усіх зайнятих (чоловіки – 65,2%, жінки – 11,5%), у міській – 23,3% (17,3% і 6%, відповідно). У регіональному розрізі перше місце, за кількістю зайнятих, займало Правобережжя (40,4%), друге – Лівобережжя (30,3%) і третє – Південь України (29,3%). Питома вага зайнятих чоловіків регіону, від загальної кількості зайнятих, складала на Лівобережжі – 80,8%, на Правобережжі – 82,8%, на Півдні України – 83,8%, зайнятих жінок, відповідно – 19,2%, 17,2% і 16,2% [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Серед усього зайнятого населення Лівобережної України, яке перевищувало 1,8 млн осіб, зайняті у сільській місцевості становили 79,7% (чоловіки – 66,5%, жінки – 13,2%), у міській – 20,3% (14,3% і 6%, відповідно). У загальній масі зайнятого населення Правобережжя, що досягало 2,4 млн осіб, зайняті у сільській місцевості становили 82,7% (чоловіки – 69,9%, жінки – 12,8%), у міській – 17,3% (12,9% і 4,4% відповідно). Серед зайнятого населення Півдня України, що перевищувало 1,74 млн осіб, зайняті у сільській місцевості склали 65,4% (чоловіки – 57,4%, жінки – 8%), у міській – 34,6% (26,4% і 8,2% відповідно) [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Розглядаючи міжгубернське розміщення зайнятого населення, варто підкреслити, що найбільша його кількість мешкала у Київській (15,9%), Херсонській (13,6%) і Подільській (12,6%) губерніях, найменша – у Таврійській (7,1%) і Катеринославській (8,6%). Стосовно питомої ваги зайнятих (від усього населення губернії), то найвищою вона була в Херсонській (29,6%), Таврійській (29,3%) і Київській (26,5%) губерніях, найменшою – у Полтавській (23,3%). Питома вага зайнятих чоловіків (від усіх зайнятих у губернії), перебувала в діапазоні від 78,7% у Полтавській і до 85,7% у Волинській губерніях, зайнятих жінок – від 14,3% у Волинській і до 19,9% у Київській губернії [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Опрацьовані автором, матеріали перепису населення 1897 р. свідчать, що більше половини працездатного населення Наддніпрянщини наприкінці XIX ст., як і на початку 60-х рр., займалося переважно землеробством (включаючи городництво та садівництво) і становило 3285,9 тис. осіб обох статей (55,3%). Зайняті приватною службою та ті, що працювали як прислуга і поденники, становили разом 667 тис. осіб (11,2%) і за

кількістю посідали друге місце. У тваринництві були зайняті 44,3 тис. осіб (0,8%), переробкою продуктів тваринництва займалися 20,7 тис. (0,4%). Виробництвом продуктів харчування із сировини тваринного і рослинного походження – 69,7 тис. (1,2%), обробкою волокнистих речовин (продуктів землеробства) – 43,4 тис. (0,7%), пошиттям одягу, взуття – 229,6 тис. (3,9%). Кількість зайнятих ремонтними і будівельними роботами складала 110,7 тис. осіб (1,9%), добуванням руд і мінералів – 31,1 тис. (0,5%), обробкою металів – 103,3 тис. (1,7%), дерева – 78,2 тис. (1,3%), іншими видами виробництва – 19,3 тис. (0,3%), риболовлю і полюванням – 9,5 тис. осіб (0,2%). У транспорті були задіяні 111,9 тис. осіб (1,9%). Із них візничим промислом займалися 45,4 тис. осіб (0,8%), на залізниці працювали 50,7 тис. осіб (0,9%). Різними видами торгівлі, включаючи оптову, займалися 305,5 тис. осіб (5,1%). Найбільша кількість торгувала сільськогосподарською продукцією (1,1%), зокрема й зерновими (0,6%). Певна частина переймалася продажем будівельних матеріалів і палива (0,3%), тканин і одягу (0,3%), шкір і хутра (0,14%). Продажем алкогольних напоїв були зайняті 14,8 тис. осіб (0,3%), у готелях і трактирах працювало 19,6 тис. осіб (0,33%) тощо [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192; 20, 108–163, 272–329, 420–459; 21, 82–88; 22, 18–35].

Для з'ясування питань, пов'язаних з галузевою структурою зайнятості та питомою вагою економічно активного населення в регіонах Наддніпрянської України наприкінці XIX ст., проведемо відповідний аналіз. Як вже зазначалося, більша кількість зайнятого населення наприкінці XIX ст. мешкала на **Правобережжі** України, де складала майже 2,4 млн осіб обох статей або 40,4% від усіх зайнятих у Наддніпрянщині. З них землеробством займалися (включаючи городництво і садівництво) майже 1,4 млн осіб (56,9%). Зайняті приватною службою та ті, хто працювали як прислуга і поденники, разом становили 260,4 тис. осіб (10,9%), посідаючи, за кількістю друге місце. У тваринництві регіону були зайняті 12,4 тис. осіб (0,5%), переробкою продуктів тваринництва – 9,3 тис. (0,4%), виробництвом продуктів харчування із сировини тваринного і рослинного походження – 29,6 тис. (1,2%), обробкою волокнистих речовин (продуктів землеробства) – 15,9 тис. (0,7%), пошиттям одягу, взуття – 89,7 тис. (3,7%). Кількість зайнятих ремонтними і будівельними роботами складала 37,8 тис. осіб (1,6%). Добуванням руд і мінералів займалися 0,8 тис. (0,03%), обробкою металів – 29,4 тис. (1,2%), дерева – 29,1 тис. (1,2%), іншими видами виробництва – 4,7 тис. (0,2%), риболовлю і полюванням – 1,6 тис. осіб (0,07%). У транспорті були задіяні 31,4 тис. осіб (1,3%), з яких гужовим промислом – 16,7 тис. (0,7%), на залізниці – 12,1 тис. (0,5%). Різним видам торгівлі, включаючи оптову, віддавали перевагу 140,4 тис. осіб (5,9%). Найбільша кількість торгувала сільськогосподарською продукцією (2,6%), зокрема й зерновими (0,8%). Значна частина переймалася продажем будівельних матеріалів і палива (0,4%), тканин та одягу (0,5%), шкір і хутра (0,2%), алкогольних напоїв – 5,8 тис. (0,24%), у готелях і трактирах працювали 6,1 тис. осіб (0,3%) [14, 178–179; 15, 166–167; 16, 186–187; 20, 108–163; 21, 82–88; 22, 18–35].

Друге місце, за кількістю економічно активного населення, займало **Лівобережжя**, де мешкали 1,8 млн зайнятих осіб обох статей (30,3%). Тих, хто віддавав перевагу землеробству, було 1,1 млн осіб, тобто, 61,4%, від загальної кількості зайнятих у регіоні. Приватних службовців, прислуги і поденників – 179,4 тис. осіб (10,0%). Тваринництвом займалися 14 тис. осіб (0,8%),

переробкою сировини тваринного і рослинного походження на продукти харчування – 18,6 тис. (1%), добуванням руд і мінералів – 0,7 тис. (0,04%), обробкою металів – 21,2 тис. (1,2%), дерева – 22,6 тис. (1,3%), виготовленням одягу, взуття – 76,8 тис. (1,3%), будівельними і ремонтними роботами – 30,9 тис. (1,7%), іншими видами виробництва – 3 тис. (0,2%), наданням транспортних послуг – 29,2 тис. (1,6%), із них гужовими перевезеннями – 11,7 тис. (0,7%), на залізниці – 16,1 тис. (0,8%). У торгівлі були зайняті 62,2 тис. осіб (3,5%). Значна кількість торгувала сільськогосподарською продукцією (1,3%), зокрема й зерновими (0,2%). Певна частина займалася продажем будівельних матеріалів і палива (0,2%), тканин та одягу (0,4%), шкір і хутра (0,2%), алкогольних напоїв – 3,9 тис. (0,2%), у готелях і трактирах працювали 4 тис. осіб (0,2%) тощо [11, 156; 12, 142; 13, 170; 20, 290–329; 21, 82–88; 22, 18–35].

Третє місце посідала **Південна Україна**, де мешкали 1,7 млн зайнятих осіб обох статей (29,3%). Кількість тих, хто працювали в землеробстві (включаючи городництво і садівництво), була 815,4 тис. осіб або 46,8% усіх зайнятих, що менше, ніж у вказаних вище регіонах. Проте, варто пам'ятати, що значні за розмірами приватні сільськогосподарські економії Півдня наприкінці XIX ст. приймали щорічно сотні тисяч сезонних мігрантів, серед яких переважали мешканці північноукраїнських губерній. Зайняті приватною службою та ті, хто працювали як прислуга і поденники, становили разом 227,2 тис. осіб (13,0%) і за чисельністю посідали друге місце в регіоні. Тваринництвом були зайняті 17,9 тис. осіб (1%), переробкою сировини тваринного і рослинного походження на продукти харчування – 21,5 тис. (1,2%), добуванням руд і мінералів – 29,7 тис. осіб (1,7%), виплавкою металів – 1,7 тис. (0,1%), обробкою металів – 52,6 тис. (3%), дерева – 26,5 тис. (1,5%), виготовленням одягу, взуття – 63,2 тис. (3,6%), будівельними і ремонтними роботами – 42 тис. (2,4%), іншими видами виробництва – 11,6 тис. (0,7%), наданням транспортних послуг – 51,3 тис. (2,94%), із них гужовими перевезеннями – 17 тис. (1%), на залізниці – 22,5 тис. (1,3%). У торгівлі були зайняті – 102,5 тис. осіб (5,9%). Значна кількість торгувала сільськогосподарською продукцією (2,7%), зокрема й зерновими (0,7%). Певна частина займалася продажем будівельних матеріалів і палива (0,3%), тканин та одягу (0,8%), шкір і хутра (0,1%). У торгівлі алкогольними напоями були зайняті 5,2 тис. осіб (0,3%), у готелях і трактирах працювали 9,5 тис. осіб (0,6%) [17, 180–181; 18, 198–199; 19, 192–193; 20, 448–459; 21, 82–88; 22, 18–35].

Порівняльний міжрегіональний аналіз вказує на те, що кількістю зайнятих у землеробстві була найвищою на Правобережжі та Лівобережжі України, але фахівцям із соціально-економічної історії добре відомо, що в пореформену добу значна частина землеробів вказаних регіонів була щорічно задіяна у приватних господарствах Півдня України, який на межі XIX–XX ст. посідав провідні позиції з виробництва зернових. Значимим також, що значна кількість прийшлих сезонних робітників на Півдні, окрім землеробства, була зайнята несільськогосподарськими промислами, працювала в різноманітних галузях виробництва і сфері послуг. Якщо говорити про приватних службовців, прислугу і поденників, то їхня чисельність була найбільшою на Правобережжі, де складала 39% (тут і далі – від усіх зайнятих вказаною діяльністю у межах Наддніпрянщини), на Півдні, відповідно, 34,1%, на Лівобережжі – 26,9%. Найбільша кількість зайнятих тваринництвом мешкала на Півдні – 17,9 тис. осіб або 40,4%, на Лівобережжі – 31,6%, на Правобережжі – 28%. Кількість

зайнятих обробкою волокнистих речовин (продуктів землеробства) на Лівобережжі України становила 22,4 тис. осіб (51%), на Правобережжі – 36,7%, на Півдні – 12,3%. Питома вага зайнятих переробкою сировини рослинного і тваринного походження на продукти харчування на Правобережжі становила 42,4%, на Півдні – 30,9%, на Лівобережжі – 26,7%.

Добуванням руд і корисних копалин на Півдні України займалися 29,7 тис. осіб (95,3%), від усіх зайнятих вказаною діяльністю; на Правобережжі – 2,5%, на Лівобережжі – 2,2%. Щодо виплавки металів, то на Півдні було сконцентровано аж 99,5% цього виробництва, тоді як на два інші регіони разом припадали 0,5%. Обробкою металів на Півдні займалися 50,9%, на Правобережжі – 28,5%, на Лівобережжі – 20,6%. Відповідно обробкою дерева – 33,8%, 37,3%, 28,9%; виготовленням одягу, взуття – 27,5%, 39,1%, 33,4%; будівельними і ремонтними роботами – 38%, 34,1%, 27,9%. Іншими видами виробництва у південному регіоні займалися 60,1% економічно активного населення, на Правобережжі – 24,4%, на Лівобережжі – 15,5%.

Кількість зайнятих наданням транспортних послуг була найбільшою на Півдні України – 51,3 тис. осіб або 45,8%, від усіх зайнятих цією діяльністю, на Правобережжі – 28,1%, на Лівобережжі – 26,1%. Зайняті гужовим транспортом, зокрема на Півдні – 37,4%, Правобережжі – 36,8%, Лівобережжі – 25,8%, а на залізниці, відповідно, 44,4%, 23,9% та 31,7%. Питома вага зайнятих різними видами торгівлі складала у трьох регіонах 305,5 тис. осіб або 5,1%. На Правобережжі вона становила 46%, на Півдні – 33,6%, на Лівобережжі – 20,5%. Торгівці алкогольними напоями, відповідно, – 39%, 34,7%, 26,3%. Кількість усіх зайнятих роботою в готелях і трактирах сягала 19,6 тис. осіб або 0,3%. На Півдні України їхня питома вага була найбільшою – 48,7%, на Правобережжі – 31%, Лівобережжі – 20,3%.

На завершення наведемо деякі статистичні дані стосовно зайнятості економічно активного населення у фінансовому секторі економіки Наддніпрянської України, який відповідав, у першу чергу, за кредитування товарного виробництва, оптової торгівлі, будівництва, залізничного, водного транспорту та страхування. У цьому секторі були зайняті 3,6 тис. осіб (0,06%), з яких на Півдні України – 1,42 тис. (0,08%), Правобережжі – 1,36 тис. (0,06%), Лівобережжі – 0,8 тис. (0,05%). Питома вага зайнятих на Півдні складала 39,3%, у двох інших регіонах – 37,6% і 23,1%, відповідно. Наведені дані засвідчують і значне поширення на Півдні України фінансово-кредитних установ, підвищений попит на кредитні послуги (за меншої кількості зайнятих, порівняно з Правобережжям), що зумовлювалося приривдшенням розвитком продуктивних сил, товарного виробництва, торгівлі та супутньої інфраструктури у цьому регіоні.

Проведений порівняльний аналіз розподілу праці, структури зайнятості та питомої ваги різних груп населення у процесі суспільного відтворення, за регіонами Наддніпрянщини, наприкінці XIX ст. торкнувся, в основному, ключової, тобто, виробничої сфери й, тісно пов'язаної з нею, інфраструктури. Зайнятість населення в невиробничій сфері не знайшла тут, через певні обмеження, висвітлення, проте, згодом такі дані будуть наведені автором у формі статистичних таблиць, які дадуть змогу зацікавленому читачу зробити потрібні висновки самостійно.

Аналіз розподілу праці та структури зайнятості населення в регіонах Наддніпрянщини, статистичні дані, викладені у цій та попередніх наших роботах, вказують на значне зростання кількості зайнятого населення пореформеної доби, свідчать про розширення

ринку робочої сили, зростання його рухливості, поглиблення розподілу праці та появу нових напрямів господарської діяльності. Поряд із цим, активне впровадження у виробництво вдосконалених знарядь праці, машин і нових технологій, особливо на Півдні України, надало, своєю чергою, додатковий імпульс розвитку продуктивних сил та сприяло динамічному зростанню її валового внутрішнього продукту. Наведені дані можуть стати також фундаментом і вихідним положенням подальших досліджень еволюції суспільного розподілу праці та продуктивних сил у регіонах Наддніпрянської України. З метою всебічного висвітлення цього кола проблем, поряд із іншими джерелами, доцільно залучити і матеріали наступних переписів населення.

1. Бойко Я.В. *Разделение труда и структура занятости населения в губерниях Центрального Черноземья в конце XIX в.* // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: Типология и особенности регионального развития России и Восточной Европы X–XXI вв.: Мат. XXXIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – М.; Брянск, 2012.
2. Бойко Я.В. *Разделение труда и структура занятости сельского и городского населения Екатеринославской губернии в конце XIX в.* // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті проф. Д.П. Пойди: Зб. наук. пр. – Д., 2012.
3. Бойко Я.В. *Розподіл праці та структура зайнятості населення Тавриди наприкінці XIX ст.* // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2012.
4. Бойко Я.В., Верещакін П.Д. *Разделение труда и структура занятости сельского и городского населения в Херсонской губернии в конце XIX в.* // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету. Серія: Історичні науки: Зб. наук. пр. – Кіровоград, 2012.
5. Бойко Я.В. *Территориальное размещение и отраслевая структура занятости экономически активного населения Надднепроянской Украины в конце XIX в.* // Международная научная конференция «Русь, Россия: Средневековье и Новое время»: Третьи чтения памяти Л. В. Миловой: Мат. конф. – М., 2013.
6. Бойко Я.В. *Крестьянские миграции и их роль в формировании аграрного рынка рабочей силы в Северном Причерноморье (вторая половина XIX в.)* // Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного Симпозиума по изучению проблем аграрной истории: Тезисы. – М., 1991.
7. Бойко Я.В. *Миграция крестьянства в Новороссию во второй половине XIX в.* // Международная научная конференция «Русь, Россия: Средневековье и Новое время»: Чтения памяти Л. В. Миловой: Мат. конф. – М., 2009.
8. Бойко Я.В. *Расселение и удельный вес переселенцев в Новороссии на переломе XIX–XX вв.* // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы: историография, методы исследования и методология, опыт и перспективы: Мат. XXXI сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Кн. 1. – Вологда, 2009.
9. Кабузан В.М. *Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа.* – СПб., 1996.
10. Кабузан В.М. *Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII в. – 1989 г. Формирование этнических и политических границ украинского этноса.* – М., 2006.
11. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* – СПб., 1904. – Т. VIII.
12. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи...* – Т. XIII.
13. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи...* – Т. XVI.
14. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи...* – Т. XXIII.
15. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи...* – Т. XXXII.

16. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – Т. XLI.*
17. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – Т. XLVI.*
18. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – Т. XLVII.*
19. *Розрахунки автора за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – СПб., 1905. – Т. XLVIII.*
20. *Розрахунки автора за: Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – Табл. XX. – Т. 1. – СПб., 1905.*
21. *Розрахунки автора за: Численный состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – Т. 2. – СПб, 1906.*
22. *Розрахунки автора за: Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных Первой Всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г. – СПб., 1905.*

Boiĭo Ya.V. The allocation and structure of the economically active population employment in the regions of Naddneprianska Ukraine in the end of the XIX centuries. In the article is revealed the labor allocation, is determined the proportion of the employed population in the regions of Naddneprianska Ukraine in the end of the XIX century. Is described the sectoral division of labor and the population employment in the productive sector of the economy in three regions. Is given the additional information that the majority of working population at the turn of XIX–XX centuries in the regions of Naddneprianska Ukraine was engaged in agriculture.

Key words: labor market, labor, the territorial distribution of the employed population, the division of labor, the structure of employment, social reproduction

I. М. Батирєва

ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Проаналізовано трансформаційні процеси в соціально-демографічній структурі сільського населення Східного Поділля другої половини ХХ ст.

Ключові слова: Східне Поділля, погосподарські книги, колгоспи

Побут, господарська культура, соціальна сфера подільських селян, починаючи з другої половини ХХ ст., у вітчизняній науці майже не досліджені, тому основним джерелом нашого пошуку стали архівні матеріали подільських сіл (погосподарські книги, соціальні паспорти тощо) та польові етнографічні матеріали, зібрані нами. Так, погосподарські книги дають зокрема можливість проаналізувати соціальну структуру населення сіл, адже містять інформацію щодо кількості населення того чи іншого села, його зайнятості у різних сферах виробництва, роду занять, освіти тощо. Як свідчать статистичні обрахунки по селах Вінницької обл., більшість селян-українців були колгоспниками. У селах, де були інші підприємства, незначна кількість осіб працювала на них. Поблизу районних та обласних центрів, десятки селян були працівниками міських підприємств та організацій.

Відробіток повинності у громадському господарстві колгоспу складав найбільший часовий відрізок у трудових затратах селянських сімей. Доволі вагоме навантаження відробіткової повинності в колгоспах України мали жінки та підлітки. Держава суворо регламентувала робочий день колгоспників. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1940 р., під час збирання врожаю, він починався в колгоспах із 5 години ранку, а закінчувався із заходом сонця. Так продовжувалося й у повоєнний період. За такої систе-

ми, у селянина не залишалося часу на себе, сім'ю, власне господарство. Відбувалося неприкрите пригноблення соціально-правових інтересів сільських трудівників: «Працювала в колгоспі 38 років... від 7-ї ранку і поки видно на дворі, а жнивими – то й цілими ночами. В гарячу пору, то й без вихідних, а так, то 6 днів на тиждень» [1].

Від 1950-х рр. у колгоспах введено працю за трудові. Вартість їх встановлювалася в кінці сільськогосподарського року. Суму продуктів і грошей, які залишилися для розподілу, ділили на число трудових усіх колгоспників за рік, а кожний колгоспник отримував, згідно з кількістю відроблених трудових. Селяни так намагалися пояснити це: «Ну, трудовень – це як 8-годинний робочий день. Колись можна було і півтора дня заробити, а колись і 70 %. Давали нам якийсь аванс, а потім підбивали ітог в кінці року і ми лишалися в перебогах. Кому 100 крб., кому 150 крб. давали» [2]. «Цілий день працював. Міг за 1 трудовень 2 дні зробити – це дивлячись скільки роботи. Вони там за місяць оцінювались. Вони там мали якісь норми...» [3]. «Мінімум було 280 трудових. За трудові гроші і натуральну оплату в кінці року» [4]. «Ну я знаю скільки там сотих буряків прорвати. Ну сахар отримували й зерно» [5]. «А на трудовень давали копійки... Давали чи пійсят, чи шийсят копійок. А пів кіло хліба могли дати, даже триста грам давали на трудовень хліба... Но ми тих трудових мало мали... Могли трудовень не записати. Так надалася, тую прогони жали папшою (кукурудза – І. Б.), і там в прогоні чистили, кидали, а Мітя записав нам руб шість копійок. То я вму, то не забуду» [6].

У всіх вікових категоріях подільського села перших повоєнних десятиліть простежувалася тенденція до кількісної переваги жінок, що можна пояснити наслідками війни. Особливо відчутна різниця у статевовіковій структурі населення була серед людей старшого віку. Тому головною силою у післявоєнному селі була жінка, що підтверджують і записи погосподарських книг, де за 1947–1952 рр. головою двору часто записували жінку, навіть якщо в господарстві проживав чоловік.

Показовим є і порівняння соціальних відмінностей серед етнічних груп подільських селян. Наприклад, єврейське населення, що мешкало, разом з українським, у с. Миколаївка Козятинського р-ну утворювало окремих єврейський колгосп. У с. Мурафа Шаргородського р-ну – національний «Мурафський» колгосп. Про їхню зайнятість можемо судити із записів у погосподарських книгах «професій» та «роду занять»: голова сільради (М. Ойфман, І. Фудим), секретар сільської ради (Ф. Речистер), бухгалтер (Г. Рикус, Ю. Вакс), завбуфетом (Ш. Кипнис), завбібліотекою (Х. Зальцер), вчитель (Р. Кривошея), медсестра, голова сільпо (Й. Гольдинг), заготівельник сільпо (І. Беккер), завідувач ковбасної (А. Воровник), заготувач «союзколгосп» (Х. Ойфман), комірник (М. Гасс), завторг завдитсадком (Ф. Гехман), райпромкомбінат (М. Щигель) [7]. Лише біля десятка євреїв зафіксовані як члени артілей. Тільки з трьох єврейських домогосподарств були особи, які працювали в колгоспах, поряд із українцями, – агроном, рахівник, комірник. Таким чином, можна констатувати радикальну відмінність соціального статусу українського та єврейського населення села.

Початок 1950-х рр. в Україні характеризувався розгортанням кампанії з укрупнення колгоспів, що супроводжувалося підвищенням цін на техніку та витратами колгоспів на її придбання; ліквідацією машинно-тракторних станцій; зниженням цін на сільгосппродукцію тощо. Ці заходи призвели до погіршення економічного стану сільських господарств та рівня життя селян. Становище ще більше ускладнилося в квітні 1965 р.,